

Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Sonsuzluğu Bağlamında Şefaath* Intercession in the Context of The Infinity of Allah's Names and Attributes

Abdullah NAMLI **

Öz

Allah'ın isim ve sıfatları kalam ilminde ulûhiyetle ilgili en önemli konular içerisinde yer alır. Bu isim ve sıfatların ezeli/zaman üstü olup-olmadığı kalamcılar tarafından tartışılmış olmasına rağmen ebedilikleri hakkında ihtilaf yoktur. Allah'ın "Esmâü'l-Hüsna" denilen güzel isimleri vardır. En güzel isimler O'nundur. Bu isimlerden kullarını bağışlamakla ilgili olanları bulunmaktadır. Allah, kendisine yönelen ve bağışlanmak isteyen kullarını bazı şartlar dahilinde bağışlayacağını ifade etmektedir. Allah geçici dünyada tevbe edenleri affedeceğini ifade etmekle birlikte ahirette de affediciliği devam etmektedir. Zira Allah'ın affedicilikle ilgili isimleri diğer isim ve sıfatlarında olduğu gibi ebedidir. Allah sadece dünyada affedebileceğini, ahirette affetmesinin mümkün olmadığını düşünmek, O'nun affedicilikle ilgili isimlerinin geçici dünya dışında etkisiz olduğunu zannetmektir. Şefaath ana çerçevesi Kur'an tarafından çizilmiş ahiretle ilgili umumî olmayan özel bir uygulamadır. Şefaatin tamamı Allah'a ait olmakla birlikte, O'nun, ahirette bazı şartlar dahilinde kullarından bir kısmını cehennemden kurtarma izni vermesi anlamındadır. Dolayısıyla şefaath ebedî hayat için Allah'ın dilediği kimseler aracılığıyla yine râzı olduğu kimseleri özel olarak affetme şeklidir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Sıfatlar, Güzel İsimler (Esmâü'l-Hüsna), Âhret, Şefaath.

Abstract

Allah's nouns and adjectives are among the most important issues in the education of Kalam. Although these names and adjectives were discussed by theologians with or without time, there is no dispute about their eternity. Allah has beautiful names called "Esmâü'l-Husna". The most beautiful names are His. These names are related to forgiveness of their servants. Allah expresses that He will forgive his worshipers who wish to be forgiven and under certain circumstances. Allah declares that He will forgive those who repent in the temporal world, but in the Hereafter, he continues to forgive. Because Allah's names regarding forgiveness are as eternal as they are in other names and attributes. To think that Allah is the only one who can forgive in the world and that it is not possible to forgive in the Hereafter is to think that their names regarding forgiveness are ineffective outside the temporal world. The main framework of the intercession is a special practice that is not common to the Hereafter drawn by the Qur'an. Although the whole of the intercession belongs to Allah, it means that in the Hereafter, under certain circumstances, He gives permission to rescue some of His servants

* Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde 25-27 Haziran 2019'da düzenlenen RessCongress Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumunda sözlü tebliğ olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

from Hell. Therefore, intercession is a form of personal forgiveness for those who Allah will choose for eternal life through whom He wills.

Keywords: Kalâm (Islamic Theology), The Attributes of Allah, The Names of Allah, Hereafter, Intercession.

GİRİŞ

Allah Teâlâ'ya iman etmek, O'nun vacip olan kemâl sıfatlarıyla, câiz olan sıfatlarını bilerek inanmak, zâtını noksan sıfatlardan tenzih etmek demektir. O, zâtını bize isim ve sıfatları ile tanıttı, böylelikle zâtının bilinmesini istedi. (Sâlimî, 2017, s. 144) Allah'ın sıfatlarının hepsi, zâtı gibi ezeli ve ebedîdir. O'nun sıfatları diğer varlıklara verdiği sıfatlara benzemez. Tevhîd akidesi "Zâtta Tevhîd", "Sıfatta Tevhîd" ve "İlâhî Fiillerde Tevhîd" olmak üzere üç ana temele dayanır (Ebü'l-Bekâ, 1998, s. 931-932; Hakkı, 1339-1343, s. 2: 95-96; Özler, 1995, s. 57).

Âhirete iman, iman esaslarından birisidir. Âhîret kelâm ilminin en önemli üçüncü alanıdır. Kelâmcılar, iman esaslarını "icmâlî" ve "tafsîlî" diye basamaklandıkları gibi üçlü bir sistemle "Usûlü's-Selâse" adıyla sınıflandırmışlardır. "Temel, esas" mânâsındaki aslın çoğulu "usûl" ile "üç" mânâsındaki selâse kelimesinden oluşan bir terkip olup "İslam akaidinin üç temel esası" demektir. Bunlar ulûhiyet, nübüvvet ve âhîret konularıdır (Topaloğlu-Çelebi, 2010, s. 326). Âhîret konuları kelâm ilminin sem'îyyât kısmına girmektedir. Sem'îyyât, esasları sem', nakil ve vahiy ile elde edilen konulardır. Sem'îyyât, esas itibarıyla, âhîreti konu edinir ama sem'îyyât bir nakil veya tebliğ ameliyesi olan nübüvvetle tanınır (Gölcük-Toprak, 2016, s. 299; Namlı, Aralık 2018, s. 470-504).

İnsanoğlunun fitratında bulunan özelliklerden birisi de adalet duygusudur. Dünyanın hiçbir yerinde adaletin sürekli olduğunu söylemek de mümkün olmamaktadır. Dünyada yapılan haksızlıklara şahit olup da bunlardan rahatsızlık duyan herkes mutlak adaletli büyük bir ilâhî mahkemenin kurulmasına, hesabın görülmesine ve adaletin gerçekleşmesine inanmak ister (Toprak, 2015, s. 21; Paçacı, 1994, s. 96-99; Eker, 1993, s. 47-49). İşte bugün "yevmü'd-dîn" diye vasıflanmış olan âhîret günüdür (bk. el-Fâtiha 1/4). Allah, dünya ve âhîrette tevbe etmeden bir bakıma karşılıksız olarak kullarını affederse bu adaletsizlik sayılır mı? Bu da şefaât inancı açısından önemli bir noktadır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın sınırları Allah'ın var olan pek çok isim ve sıfatlarından bağışlayıcılıkla ilgili olanları ile şefaât olgusunu birlikte değerlendirmektir. Amacımız Allah'ın ebedî olan isim ve sıfatlarının özellikle bağışlayıcılığı ile ilgili olanlarının âhîrette nasıl karşılık bulacağını ortaya koymaktır. Bu bağlamda karşılıksız bağışlama sayılabilecek olan şefaât konusunun bağışlayıcılıkla ilgili isim ve sıfatlarla birlikte anlaşılıp değerlendirilmek istiyoruz. Bu sayede Kelâm ilminde şefaât konusuna farklı bir bakış açısı getirilmiş olacaktır.

YÖNTEM

Bu amaçlar doğrultusunda kullandığımız tarihsel yöntemimiz önce konumuzla ilgili olan Allah'ın güzel isimlerini incelemek daha sonra da çerçevesini Kur'an'ın çizdiği şefaât inancını ele almak olacaktır.

ALLAH'IN İSİM VE SIFATLARININ SONSUZLUĞU VE ŞEFAAT

Allah'ın isim ve sıfatları ezeli ve ebedidir (Ebû Hanîfe, 1981, s. 66); (Bağdâdî, 1995, s. 334; Sâlimî, 2017, s. 120; Seffârîni, 2005, s. 171, 266, 284). O, zamanın yaratıcısıdır ve zamanın dışındadır. O'nun hayatı, zaman ile değil, aksine 'ezelilik' ve 'ebedilik' ile ölçülür. Hiçbir parçaya (cüz) sahip olmayan ezeli ve ebedi tüm zamanı aşar. Sonuçta farklı zamanlarda meydana gelen olayların hepsi Allah'a göre şimdiki, yaratılıp, geçmiştir (Kenny, The God of the Philosophers, 2001, s. 38; Kenny, Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti, 1989, s. 630).

İnsanlar daima Allah'ın nasıl bir varlık olduğunu merak ederler ve O'nu tanımak isterler. Allah'ı, insan aklının sınırları dahilinde tanımak ise O'nun isim ve sıfatlarını bilmekle mümkün olabilir. O'nun zâtî, subûtî, selbî, fiilî ve haberî sıfatları bulunmaktadır. Ayrıca Allah'ı tanıtan Esmâü'l-Hüsna ismi verilen güzel isimleri vardır.

1. Allah'ın Sıfatları

Allah Teâlâ kemal ifade eden sıfatlarla vasıflanmıştır. Eksiklik, acz ve devamsızlık belirten şeylerden de münezzehtir. O'nun sıfatları, sonradan vücut bulup daha sonra yok olan arazlar cinsinden değildir. Aksine onlar ezeldir, ebedidir, kadimdir, zâtı ile mevcuttur. Bu sıfatlar hiçbir şekilde yaratılmışlarına benzemez (Sâbûnî, 1969, s. 49). Özellikle Mâtürîdîlere göre Allah'ın tüm isim ve sıfatları ezeli ve ebedidir (Ebû Hanîfe, 1981, s. 66; Mâtürîdî, Kitâbü't-tevhîd, 2017, s. 145-148; Sâbûnî, 1969, s. 49). Yüce Allah, hiçbir şeyi yaratmadan önce de yaratıcı, rızıklandırmadan da razzâk/rızık verici idi (Ebû Hanîfe, 1981, s. 70). Allah'ın sahip olduğu isim ve sıfatları sonradan kaybetmesi de mümkün değildir. Zira Allah'ın Bekâ sıfatı vardır (bk. en-Nahl 16/96; el-Furkân 25/58; el-Kasas 28/88; er-Rahmân 55/27; el-Hadîd 57/3), isim ve sıfatları da O'nun zâtıyla beraber Bekâ sıfatının kapsamındadır.

2. Allah'ın Güzel İsimler (Esmâü'l-Hüsna)

Hiz. Peygamber'in hadislerine dayalı olarak Allah'ın isimlerinin doksan dokuz tane olduğu genel kabul görmüştür. Bazı hadis kitaplarında bu isimler derli toplu olarak sayılmıştır (İbn Mâce, 1975, s. 2: 1269; Tirmizî, ts., s. 5: 531). En güzel isimler Allah'ındır (Haşr 59/24). O'nun güzel isimleri sınırlı, sayılabilir ve mütenâhî, sonlu değildir (Sâlimî, 2017, s. 146). Allah'ın güzel isimleri suhurlarda ve önceki kitaplar Tevrât, Zebûr ve İncil'de de bulunmaktaydı (Sâlimî, 2017, s. 147).

3. Allah'ın Bağışlayıcılığı İle İlgili İsimleri

Allah'ın güzel isimlerinden bir kısmı da O'nun kullarını bağışlaması ile ilgilidir.

3.1. Ğafûr-Ğaffâr

Ğafûr kelimesi, sözlükte "örtmek, kapatmak, gizlemek, kirlenmeyi engellemek için bir şeyin üstünü örtüp kapatmak" anlamındaki gafr (gufrân, mağfiret) kökünden sıfat olup "birinin kusurunu örten, suçunu bağışlayan" mânâsına gelmektedir. Allah'a nispet edilen gufrân ve mağfiret O'nun, kulunu ceza ve azap çekmekten koruması şeklinde mânâlandırılmıştır (İbn Manzûr, ts., s. 5: 3273; Zebîdî, 1965-2001, s. 13: 246; Râzî, Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâ'illahi teâlâ ve's-sıfât, 1323, s. 160, 189; Isfahânî, 1986, s. 542-543). Aynı kökten türeyen

istiğfar kelimesi kulun, kusurlarının affedilmesini Allah'tan talep edip istemesi anlamına gelir. Bu isteğin söz, fiil ve davranış ile beraber olması gerekir. Aksi halde istiğfar eden kişiyi yalancı konumuna düşürür (İsfahânî, 1986, s. 543). Bu açıdan bakıldığında istiğfar kelimesi ile "Allah'a dönüş" anlamındaki "tevbe" kelimesinin anlam yakınlığının bulunduğu görülmektedir (Topaloğlu B. , Ğafûr, 1989, s. 13: 286-287; Turâbî, 2008, s. 79, 163; Karagöz, 2007, s. 333).

3.2. Tevvâb

Allah'ın Tevvâb ismi genel olarak "kullarını tevbe etmede başarılı kılan ve onların tevbelerini kabul eden" şeklinde açıklanmıştır. Tevvâb, insan için kullanıldığında "çok tevbe eden", Allah'a nisbet edildiğinde "tevbeleri çok çok kabul eden" demektir (İbn Manzûr, ts., s. 1: 454; Zebîdî, 1965-2001, s. 2: 77; İsfahânî, 1986, s. 101; Topaloğlu, 1989, s. 41: 48-49; Turâbî, 2008, s. 335). Kur'ân'da tevbe kelimesi isim ve fiil kalıplarıyla yaklaşık otuz âyette Allah'a izâfe edilmektedir (Abdulbâkî, 1982, s. 157-158). Tevvâb kelimesi ise Allah'ın isimlerinden biri olarak dokuz âyette rahîm (bk. el-Bakara 2/37, 54, 128 vb.), bir âyette de hakîm ismiyle (bk. en-Nûr 24/10) geçmektedir. Bu âyetlerin ikisinde (إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَّحِيمًا) ifadesi kullanılarak Allah'ın zaten ezelden beri Tevvâb olduğu belirtilmektedir (bk. en-Nisâ 4/16; en-Nasr 110/3).

Tevvâb isminin mübalağa kalıbında olması sebebiyle ifade ettiği anlam zenginliği "çok sayıdaki insan tarafından tekrarlanmakta olan sayısız günahın, Allah'ın dilediği kulları için günah işlemeyi terk etmeleri şartıyla her zaman günahları bağışlayan" şeklinde açıklanmıştır (Zeccâcî, 1986, s. 62-65).

3.3. Afüv

Allah'ın affedicilikle ilgili isimlerinden birisi de Afüv'dür. Afv kökünden gelen bir sıfat olup, mübalağa ifade eder ve kelime anlamı silmek, yok etmek, bir şeyi gidermek demektir. Allah'ın afüv ismi; kullarını kolayca affeden, günâhlarını bağışlayıp silen ve cezâyı hak edenleri cezâlandırmayan demektir (İbn Manzûr, ts., s. 4: 3018; Zebîdî, 1965-2001, s. 39: 67; İsfahânî, 1986, s. 508; Karagöz, 2007, s. 322; Turâbî, 2008, s. 345).

Kur'an'da beş âyette geçen afüv ismi dört yerde, mânâ bakımından bu isme çok yakın olan Ğafûr ismiyle birlikte zikredilerek pekiştirilmiştir (bk. en-Nisâ 4/43; el-Hac 22/60; el-Mücâdele 58/2). Bir ayette de Kadîr ismiyle beraber zikredilmiş (bk. en-Nisâ 4/149) ve Allah'ın adâletiyle cezâlandırabileceği halde lütfuyla, ihsanıyla bağışladığına işaret edilmiştir. Bu âyette affin cezalandırmaya gücü yeten bir zâttan sâdır olması halinde değer kazanacağı ortaya konmuştur.

Hadislerde de Cenâb-ı Hakk'ın afüv olduğu, affetmeyi sevdiği ifade edilmiştir (اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَفُوفٌ مُّجِيبٌ) (İbn Mâce, 1975, s. 2: 1265; Tirmizî, ts., s. 5: 534).

3.4. Rahmân-Rahîm

Arapça'da rhm, kökünden gelen rahmân kelimesi, şefkat ve merhamet eden, çok acıyan demektir. Kelimenin kökünde "yufka yürekli olmak, acımak, birinin acısını paylaşmak" gibi insanî duygular bulunduğundan rahmân ismi Allah'a nispet edilince "sonsuz merhametiyle lütuf ve ihsan eden" şeklinde mânâlandırılmıştır (İbn Manzûr, ts., s. 3: 1611; Zebîdî, 1965-2001, s. 32: 225; İsfahânî, 1986, s. 279; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, 1979, s. 2: 210).

Rahmân ismi gibi rahîm ismi de “rahmet” kökünden türemiştir (İbn Manzûr, ts., s. 3: 1612; Zebîdî, 1965-2001, s. 32: 226). Rahmân kelimesinin kökeni ile ilgili olarak Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1029), *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâi'llahi teâlâ ve's-şifât*, isimli eserine bakılabilir. (Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât şerhu esmâi'llahi teâlâ ve's-şifât*, 1323, s. 115). Kur'an'da rahmân ismi elli yedi, rahîm ismi ise Hz. Peygamber'e nisbet edildiği bir âyet (bk. et-Tevbe 9/128) hariç olmak üzere yüz on dört yerde geçmektedir. Her iki ismin Kur'an'daki kullanılışlarından hareketle rahmânın Allah ismi gibi zâtî özel isim, rahîmin ise Allah'ın sıfatlarından biri olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Kur'an'da rahîmin birlikte kullanıldığı diğer ilâhî isimler ise daha çok onun taşıdığı mânâyı pekiştirmektedir (Topaloğlu B. , Rahmân, 1989, s. 34: 415-417; Karagöz, 2007, s. 324-326; Turâbî, 2008, s. 21-25).

Tirmizî ile İbn Mâce'nin rivayet ettikleri esmâü'l-hüsnâ listelerinde rahmân ve rahîm isimleri yer almakta ayrıca çeşitli hadislerde Allah'a nisbet edilmektedirler (Tirmizî, ts., s. 5: 531; İbn Mâce, 1975, s. 2: 1269).

Müslümanların her hayırlı işlerine onunla başladıkları besmele üç isim içermektedir: Allah, rahmân, rahîm. Besmelede rahmân ve rahîm kelimeleri Allah isminin sıfatları olarak kullanılıp, besmele ile Fâtiha sûresi haricinde Kur'an'da ve hadislerde rahmân kelimesi herhangi bir başka isme sıfat olarak kullanılmamaktadır. el-Bakara 2/163 âyeti ile ilgili olarak el-Beydâvî'nin (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, isimli eserinde detaylı bilgi bulunmaktadır (Beydâvî, 1998, s. 1: 116). Besmelede Allah ismi ile beraber bu iki isim de O'nun zatına izafe edilmiştir. Ayrıca, “İlâhınız tek bir ilâhtır, O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır ve rahîmdir” (el-Bakara 2/163) âyetiyle bu âyete benzer başka âyetler bu iki ismi Allah'a has özel isimler kılmaktadır (bk. el-Fâtiha 1/2-3; en-Neml 27/30; Fussilet 41/2; el-Haşr 59/22).

İsrâ Suresinin 17/110. Âyetinde de duâ ve ibadetlerin Allah adına yapılması gerektiği gibi rahmân adına da yapılmasının mümkün olduğu, zira Allah'ın, zâtına delâlet eden başka güzel isimlerinin var olduğu belirtilmiştir. Ayet Allah isminin yerine rahmân isminin de kullanılabileceği anlamına da gelmektedir.

Rahmân ve rahîm isimleri arasında anlam farklarının bulunduğu ifade edilmiştir. Esasında her iki ismin yansımaları hem dünyada hem de âhirette geçerlidir. Bu isimlerin dünya ve âhiretteki etkileri bakımından aralarında var olan bir hususilikten bahsedilebilir. Çünkü Allah'ın isim ve sıfatlarını yaratılmış olan zamana bağlı kılmak ve sınırlandırmak mümkün değildir (Topaloğlu B. , Rahmân, 1989, s. 34: 415-417).

3.5. Raûf ve Vehhâb

Sözlükte “şefkat ve merhamet etmek” anlamındaki re'fet kökünden gelen Raûf ismi “kalbi dayanamayacak derecede merhametli olmak”tır. Re'fetin rahmetten daha kuvvetli bir şefkat duygusu olduğu ifade edilmektedir. Rahmet, “sevme dahi birinin başkalarına iyilik yapması” anlamını ifade ettiği halde re'fet kalpten gelen bir istekle şefkat göstermek demektir. Raûf ismi rahîm mânâsına da kullanılmaktadır. Re'fet, rahmet demektir (İbn Fûrek, 1987, s. 56). Raûf ismi Allah'a nispet edildiğinde “son derece şefkatli ve merhametli”

mânası kastedilmiş olmaktadır (İbn Manzûr, ts., s. 3: 1535; Zebîdî, 1965-2001, s. 23: 322; Zeccâcî, 1986, s. 86-87; Topaloğlu B. , Raûf, 1989, s. 34: 468; Karagöz, 2007, s. 337).

Kur'an'da re'fet, iki âyette, raûf kelimesi ise on bir âyette zikredilmektedir. Re'fet kelimelerinden biri, suçluların cezalandırılması esnasında acıma duygusuna yenik düşülerek adaletin engellenmemesi gerektiğini ifade eden âyette geçmekte (bk. en-Nûr 24/2), diğeri ise Hz. İsa'ya iman edenlerin kalplerine Allah tarafından şefkat ve merhamet duygularının yerleştirildiğini ifade eden âyette yer almaktadır (bk. el-Hadîd 57/27). Raûf kelimesinin geçtiği âyetlerden birinde Hz. Peygamber'in karakterinden bahsedilirken müminlerin sıkıntıya düşmelerinin ona çok ağır geldiği ve onun mü'minlere çok düşkün, şefkatli ve merhametli olduğu açıklanırken rahîm kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Bu şekilde Raûf ve Rahîm sıfatları Hz. Peygamber'e de izâfe edilmektedir (bk. et-Tevbe 9/128). Raûf ismi Allah'a sıfat olarak nisbet edildiği âyetlerden birkaçında O'nun kullarına çok şefkatli olduğu ifade edilirken tek başına kullanılmakta (bk.), diğerlerinde ise rahîm isminin önünde geçmektedir (Topaloğlu B. , Raûf, 1989, s. 34: 468).

Allah'ın güzel isimlerinden biri olan Vehhâb, "karşılıksız vermek, hibe etmek, bağışlamak, çok çok vermek" anlamındaki "vhb" kökünden türemiş mübalağalı bir sıfattır. Allah'a nispet edildiğinde "karşılık beklemeden bol bol veren" demektir (İbnü'l-Esîr el-Cezerî, 1979, s. 5: 231). Vehb kavramı Kur'an'da pek çok yerde geçmektedir. Bunlardan üçünde Vehhâb şeklinde zikredilmektedir (bk. Âl-i İmrân 3/8; Sâd 38/9, 35). Vehhâb ismi Muğnî, Rezzâk, Rahmân, Rahîm, Kerîm, Mâni', Raûf gibi isimlerle de bağlantılıdır (İbn Manzûr, ts., s. 6: 4929; Zebîdî, 1965-2001, s. 4: 364; Topaloğlu B. , Vehhâb, 1989, s. 42: 610-611).

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Vehhâb ismini açıklarken, "insanın sahip olduğu bütün iyilik ve mutluluk vesileleri Allah'ın lütuf ve ihsanın sonucudur. Kulların bunlara kendi gayret ve çalışmaları ile hak kazandıklarından bahsedilemez. Zira zorunlu olan bir görevi yapan kişi için vehhâb sıfatı kullanılamaz", demektedir (Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'an, 2005-2007, s. 12: 216). Esmâü'l-Hüsnâ'nın kelime kökenleri için özel bir eser yazan Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949) de aynı görüştedir (Zeccâcî, 1986, s. 126); (İsfahânî, 1986, s. 839).

Allah'ın adaletli olduğunu ifade eden iki ismi "Adl" ve "Muksıt"tır.

3.6. Adl-Muksıt

Adl, "doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek" vb. anlamlara gelen bir mastardır (İbn Manzûr, ts., s. 4: 2838; Zebîdî, 1965-2001, s. 29: 443-444). En'âm suresi 6/115. âyetinde Allah'ın sözünün adaletli olduğu ifade edilmektedir. Pek çok âyet ve hadiste adaletin zıddı olan zulümden Allah tenzih edilmiştir (bk. Âl-i İmrân 3/18; Yûnus 10/4, 47); (Tirmizî, ts., s. 5: 531; İbn Mâce, 1975, s. 2: 1270).

Ehl-i Sünnet'in ekserisine göre Allah'ın zâtıyla kâim olan Adl sıfatı vardır. Bütün Müslüman âlimler Allah'ın âdil olduğu konusunda ittifak etmişlerdir (İbn Manzûr, ts., s. 4: 2838; Zebîdî, 1965-2001, s. 29: 443-444). Ancak adl sıfatının yorumu hususunda Mu'tezile âlimleriyle diğer İslâm âlimleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır (Topaloğlu B. , Adl, 1989, s. 1: 387; Karagöz, 2007, s. 248).

Allah'ın adl sıfatına ilaveten bir de "adl" mânâsına gelen "kıst" kelimesi Kur'an'da ve hadislerde Allah'a izâfe edilmiştir (bk. Âl-i İmrân 3/18; Yûnus 10/4, 54); (Tirmizî, ts., s. 5: 531; İbn Mâce, 1975, s. 2: 1270).

Allah'ın Muksıt ismi, "adaletle hükmeden, âdil" demektir (İbn Manzûr, ts., s. 5: 3626; Topaloğlu B. , Muksıt, 1989, s. 31: 141; Karagöz, 2007, s. 249). Bu isim Kur'an'da Allah'a izâfe edilmemekle beraber "kıst" ve "iksât" kavramları O'nun zâtını niteleme yönüyle kullanılmaktadır. "Allah, melekler ve ilim sahipleri, şüphesiz ki O'ndan başka bir ilâh olmadığına, adâleti ayakta tutarak şâhitlik ettiler" (Âl-i İmrân 3/18) âyetinde yer alan "adaleti ayakta tutan" (فَآيَمَا بِالْقِسْطِ) ifadesinin en başta Allah'a râci olduğu müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsenmektedir (Taberî, 2001, s. 5: 278-280; Râzî, Mefâtîhu'l-ğayb, 1981, s. 7: 222). Kıst kelimesi bir âyette, iman edip, sâlih ameller işleyenlerin adaletle mükâfatlandırılacağına bildirilmesi bağlamında Allah'ın zâtına nisbet edilmiştir (bk. Yûnus 10/4). İki âyette de âhirette kullar arasında adaletle uygun olarak hükmedileceği açıklanırken kıst kavramı dolaylı olarak Allah'a izâfe edilmektedir (bk. Yûnus 10/47, 54). Allah'ın ahirette adaletle davranacağı diğer bir âyette, "Biz, kıyâmet günü için adâlet terazileri koyduk. Artık hiçbir nefis, hiçbir şekilde asla haksızlığa, zulme uğratılmayacaktır. (O hak) bir hardal tanesi ağırlığına da olsa Biz, onu getireceğiz (mîzâna, teraziye koyacağız)." (el-Enbiyâ 21/47) şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca Allah'ın adaletle davranmayı emrettiğini ifade eden âyetlerde de (bk. el-A'râf 7/29) O'nun adaletli oluşunu ortaya koymaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî (ö. 324/936), Allah'ın muksıt ismine "âdil" mânâsı vermiş sonra da adaletin "işleri dengeli ve yerli yerinde yapma; hakka uygun olarak hüküm verme" anlamlarına uygun olarak Allah'ın adaletinin iki şekilde gerçekleştiğini belirtir. Bunlardan ilki tabiat ve içindekileri âhenkli, uyumlu ve dengeli bir şekilde yaratmak yönetmek, ikincisi de hakka uygun olarak hükmetmektir (İbn Fûrek, 1987, s. 56). Bu yorumu Fahreddin er-Râzî'de de görmek mümkündür (Râzî, Mefâtîhu'l-ğayb, 1981, s. 7: 222-223). Mâtürîdî, âhîret hayatının varlığının hikmetlerinden bir tanesinin Allah'ın mü'min ve sâlih kullarını adalet ile mükâfatlandıracağını beyan eden âyetin tefsirinde (bk. Yûnus 10/4) kıst kavramını şu şekilde açıklamaktadır: Allah dünyada mü'min-kâfir ayırımı yapmadan tüm kullarına rızık vermiştir. Böyle olmakla beraber kullarının fizikî yapılarında; yüzlerinde veya alınlarında dostu veya düşmanı olan kullarını ayırt etmeyi sağlayacak bir alâmet yaratmamıştır. Âhirette ise Allah dostları ile düşmanlarını adaletinin gereği olarak farklı muamelelere tâbi tutacak, muksıt isminin gereği olarak cennetlik dostlar hak ettiklerinin daha fazlasıyla mükâfatlandırılacaklardır. Cehennemlik düşmanlar ise dünyada yaptıkları kötülüklerin karşılığında birebir oranında cezalandırılacaklardır. Buna ilaveten Allah'ın cennetlik dostları ve cehennemlik düşmanları bu hallerini gösteren alâmetler taşıyacaklardır (Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, 2005-2007, s. 7: 13).

4. Allah'ın Âhirette Affetmesi: Şefaaf

Şefaaf; kulun âhirette tevbe etmesi, Allah'ın da onun tevbesini kabul edip bağışlaması şeklinde olan bir affedilme değildir (Kadı Abdülcebbar, el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl, 2012, s. 14: 404). Burada doğrudan Allah'ın kendisinin veya izin vereceği bir kimsenin

affetmesi durumu mevcuttur. Burada şefaaf etmesine izin verilen kimsenin onurlandırması söz konusudur. Dolaylı olarak affeden yine yüce Allah'tır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Kur'an'da yer alan şefaaf inancına göz atmamız yerinde olacaktır. Kur'an, indirildiği dönemde muhataplarının kabul ettiği bazı inançları ve uygulamaları tamamen reddetmiştir. Bazılarını ise olduğu gibi bırakmış, bir kısmını da düzelterek kabul etmiştir. Şefaaf konusu da Kur'an'ın düzelterek kabul ettiği inançlardandır. Arap müşrikleri için şefaaf yeni bir kavram değildi. Onlar, Allah'ın varlığına inanmakla beraber O'nun katında etkili ve yetkili aracılık yapan melekler, insanlar ve birtakım varlıklar olduğuna inanıyorlardı. İşte Kur'an, onların yanlış olan şefaaf inançlarını düzeltmiştir.

Müşrik ve inkârcıların yanlış şefaaf anlayışları "Ve (ey Muhammed), sen, onları yakın (kıyâmet) günü hakkında inzâr et. O zaman kalpler hüznün, dolu olarak hançerelere, gırtlaklara dayanıp, ulaşmıştır, (yürekler, ağızlara gelmiştir). Zâlimler için candan bir arkadaş, bir dost ve itaat edilip, sözü dinlenecek bir şefaafçi asla yoktur" (el-Mü'min 40/18) buyurularak kıyamet sahnelerinden bir bölüm edebi sanatlar kullanılarak tasvir edilmekte ve zalimler diye nitelendirilen kâfirler için samimi bir dostun ve şefaafçinin olmadığı vurgulanmaktadır. "Ve Saatin (kıyâmet'in) kopacağı gün mücrimler tüm ümitlerini kaybederler. Ve onların, (Allah'a şirk koştukları) ortaklarından şefaafçiler de yoktur. Ve onlar (cehennemlikler) ortaklarını da inkâr etmişlerdir." (er-Rûm 30/12-13) buyurularak kıyametin koptuğu gün inkârcıların herhangi bir şefaafçilerinin bulunmayacağı ve tapındıkları putlarını ve putlarının şefaaflerinin varlığını da inkâr edecekleri ifade edilmektedir.

Ehl-i Kitabın, Allah katında geçerli olmayan şefaaf anlayışları da Kur'an'da reddedilmiştir. Onların, Allah katında geçerli olmayan kendi kuruntularına göre tasavvur ettikleri şefaaf anlayışlarına güvenmemeleri gerektiği, "(Ey İsrâîl oğulları) sizler öyle bir günden sakının ki o günde hiçbir nefis başka bir kimse adına asla bir şey ödeyemez. Ve (Allah'ın izni olmadan) ondan herhangi bir şefaaf da asla kabul olunmaz ve ondan asla bir fidye (adl, bedel) kabul edilmez. Ve onlara asla yardım da edilmez" ayetiyle vurgulanmıştır (el-Bakara 2/48; bk. el-Bakara 2/123).

Müslümanların da şefaate güvenerek salih amelleri bırakmamaları gerektiği, dünyada yapılan iyiliklerin şefaaf beklentisinden daha öncelikli olduğu ortaya konmuştur. "Ey inananlar, iman edenler, içinde hiçbir alışverişin ve hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaafın bulunmadığı bir gün (hesap günü) gelmeden önce Bizim, sizlere rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk edin. Ve kâfirler (var ya); onlar zâlimlerdir" (el-Bakara 2/254).

Bizler teklif sahibi mü'minler olarak ne kadar amel işlersek işleyelim, ideal mânâda hiçbir zaman mükemmeli yakalayamayız. Allah Teâlâ'ya, O'nun layık olduğu şekilde hakkıyla ibadet edemeyiz. O'nun verdiği nimetlerin şükrünü mutlak olarak asla hakkıyla yerine getiremeyiz. İşte bu da bizim cennete matematiksel hesaplarla giremeyeceğimizi gösterir. Hz. Peygamber (sav)'den rivayete göre kendisi dahil hiçbir kimse kendi ameli ile cennete giremeyecektir. İşte bu sebeple mü'minler ancak Allah Teâlâ'nın lütfu ve merhametiyle

cennete gireceklerdir (Buhârî, ts., s. 7: 10, 181; Müslim, 1991, s. 4: 2169-2171; Hanbel, 1993, s. 3: 270). Muhammed b. Cafer el-Kettânî (1857-1927), bu hadisin mütevâtir olduğunu söylemektedir (Kettânî, ts., s. 189).

Biz, Kur'an'da yer alan cennet mükafatları bağlamında şefaath inancını inceleyeceğiz. Bu bakımdan Kur'an merkezli olarak ana çerçevesinin çizdiği şefaath inancı ile ilgili ayetleri gruplandırmakta büyük fayda görüyoruz.

4.1. Şefaathın Tamamının Allah'a Ait Oluşu

Kur'an'da yer alan bir kısım ayetlerde Allah'ın dışında hakiki şefaathçilerin bulunmadığı ifade edilmektedir. "Yoksa onlar, Allah'ın dışında, şefaathçiler mi edindiler? (Ey Muhammed) de ki; ya onlar hiçbir şeye asla mâlik değiller ve onlar asla akledemezler olsalar da mı!" (ez-Zümer 39/43) ve "(Ey Muhammed) de ki; şefaathın tamamı Allah'a aittir. Göklerin ve Yeryüzünün mülkü (hükümranlık ve saltanatı) O'nundur. Sonra sizler hepiniz, O'na döndürüleceksiniz" (ez-Zümer 39/44) ayetleriyle Allah'ın dışında müşriklerin iddia ettikleri şefaathçilerinin ahirette asla var olamayacağını ifade ederek onların yanlış inançlarını reddetmiştir. Diğer taraftan da şefaathın sadece Allah'a ait olduğunu vurgulayarak sahih/doğru şefaath inancının ana çerçevesini çizmiştir. Bu ayetlerde ifade edilen varlıkların müşriklerin şefaathçi diye tapındıkları putlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayette onların hiçbir şeye sahip olmadıkları ve akıllı varlıklar da olmadıkları halde nasıl şefaath kadir olacakları düşünülebilir, diye hayret ifade eder bir tarzda ele alınmıştır. Müşriklerin şefaathle ilgili yanlış inanışları tamamen reddedildikten hemen sonra da bu konuda inanılması gereken doğru inanç yer almaktadır. Ayette (مِنْ دُونِ اللَّهِ) "Allah'ın dışında, O'ndan başka" ifadesi kullanılarak Allah'tan başka şefaathçi edinilemeyeceği belirtilmektedir. Böylelikle Allah'ın şefaathi diğerlerinden ayrı tutulmaktadır. Devamında da şefaathın tamamının Allah'a ait olduğu zikredilmektedir. Aynı zamanda bu ayetten hak, gerçek olan şefaathın, Allah tarafından her ne şekilde ve kime tahsis edilirse edilsin sonuçta yine Allah'ın rızâsına ve şefaathle ilgili O'nun koyduğu kurallara bağlı olduğu da açık anlaşılmaktadır.

Peygamberimizin hadislerinde zikredilen şefaath konularının mesnedini de Kur'an'ın düzelterek kabul ettiği şefaath inancı oluşturur (Buhârî, ts., s. 7: 145, 8: 194, 200-202; Müslim, 1991, s. 1: 172, 182, 188). Bu konudaki hadisler ister mütevâtir, ister meşhur, isterse de ahad haberler olsun hiç fark etmez. Bu hadislerin tahriçlerinin yapılıp, kabul edilmelerinin itikat açısından herhangi bir sakıncası da olamaz. "Akaid ve Kelam ilminde haber-i vahidler delil olamazlar" şeklindeki bir ifadenin kelimacı olsun-olmasın herkes tarafından gelişigüzel kullanılarak, Kur'an'ın ana çerçevesini çizdiği bir inancın teferruatına ait ahad hadislerin bir kalemde silip atması da asla kabul edilemez.

Allah Teâlâ, kendisine ait olan şefaath hakkında izin vererek, kendisi dışında şefaath edeceklerine istisna getirmektedir.

4.2. Allah'ın İzin Vererek, Kendisi Dışında Şefaaf Edeceklere İstisna Getirmesi

Allah Teâlâ bazı kullarını şereflendirmek için kullarından bazılarına şefaaf etme izni verecektir. İzin kelimesi Kur'an'da, izin, ruhsat, emir, irade, ilim vb. değişik mânâlara kullanılmıştır. "O'nun izni olmadan O'nun katında şefaaf edecek olan kimdir?" (el-Bakara 2/255). "Rahmân'ın katından bir ahid (kesin bir söz) edinip, alan kimseden başka onlar asla şefaate mâlik olmayacaklardır" (Meryem 19/87). "Ve O'nun katında O'nun izin verdiği kimselerden başkasının şefaati asla bir fayda vermeyecektir. Nihayet, sonunda onların kalplerinden korku giderildiği zaman onlar (birbirlerine); sizlerin Rabbiniz ne buyurdu?, derler. Onlar da hakkı (buyurdu), derler" (Sebe 34/23).

Şefaaf konusuna -O'nun iznine bağlı olmasına ek olarak- sözünden râzı olacağı kimse nitelemesi ile yeni bir kayıt getirilmiştir. "O gün Rahmân'ın, ona izin verdiği ve onun sözünden râzı olduğu kimse(ler)den başkasının şefaati asla fayda vermeyecektir" (Tâhâ 20/109). İzne bağlı ve sözünden râzı olma şartının şefaaf edenle mi yoksa şefaaf edilenle mi ilgili olduğu tartışmalıdır. Lafız her ikisine de işaret edebilecek mahiyettedir.

Allah'ın izni ile şefaaf edeceklerin başında Hz. Peygamber gelmektedir. O, her peygamberin kendine mahsus ve makbul bir duasının bulunduğunu ve onunla duâ ettiğini, diğer peygamberlerin yaşadıkları dönemde bu duâlarını yaptıklarını, kendisinin ise bu duâsını âhirette ümmetine şefaaf etmek için bıraktığını bildirmiştir (Buhârî, ts., s. 7: 145; Müslim, 1991, s. 1: 188). Hz. Peygamber; "Şefaafim halisane kelime-i şehâdet getiren, kalbi ve dili ile tasdik eden kişi içindir" (Hanbel, 1993, s. 3: 323) buyurmaktadır. Ehl-i Sünnet ekollerinin kabul ettiği görüşe göre Resûlullah, büyük günah işleyenler için de şefaafin söz konusu olduğunu ve kendisinin de bunlara şefaaf edeceğini bildirmiştir (Ebû Dâvûd, 1988, s. 2: 649; Tirmizî, ts., s. 4: 625; İbn Mâce, 1975, s. 2: 1441; Hanbel, 1993, s. 4: 78). Hz. Peygamber, şefaaf edecek kimselerin en başında peygamberleri, âlimleri ve şehitleri saymıştır (İbn Mâce, 1975, s. 2: 1440-1443).

Meleklerin, Allah'tan izinsiz şefaaf etmeye çalışmalarının faydasızlığı Kur'an'da yer alır. "Göklerde nice melekler vardır ki, Allah'ın dileyeceği ve râzı olacağı kimse(ler) için, O'nun izin vermesinden sonra olanı müstesna olmak üzere onların şefaati (hiç)bir şeyle asla fayda sağlamayacaktır" (en-Necm 53/26). Meleklerin şefaati sadece Allah'ın râzı olduğu kimseler için onlara şefaaf izni verilince geçerli olabilmektedir. "O (Allah, yarattıklarının) önlerindeki ve arkalarındaki (yaptıklarını, yapacaklarını) bilir. Ve onlar, O'nun rızâsına ermiş olan kimseden başkasına asla şefaaf etmezler. Ve onlar, O'nun (azâbının) korkusuyla, korkarak titreyenlerdir" (el-Enbiya 21/28).

Görüldüğü gibi şefaaf, âhîret hayatı için kuralsız, şartsız, umumi bir uygulama olmaktan daha çok Allah tarafından bazı şartlara bağlanmış istisnâî bir durumdur. Allah, Kur'an'da bu şartlardan hepsini zikretmemiştir. Ancak O, kendi rızâsına uygun olan kimselere şefaafin varlığını zikretmiştir. Kur'an'da yer alan şefaaf konusunu özetleyecek olursak; 1-Allah, kendi zatına ait şefaafin dışında başka birilerinin şefaaf hakkında hak iddia etmelerini asla kabul etmez. Şefaaf her şeyden önce Allah'a aittir. Allah'a rağmen hiçbir kimse asla şefaaf edemez. 2-Allah, kendisine ait şefaate bazı istisnalar getirmiştir. Bunlardan ilki râzı olduğu bazı kullarına, şefaate izin vermesidir. Allah'ın şefaaf izninden önce de asla kimse şefaaf edemez. Meleklerin izinden önce iyi niyetle yapacakları şefaaf talepleri de bir fayda

sağlamayacaktır. 3-Bir diğer şart ise şefaate edilecek olan kimseye de Allah'ın rızâ göstermesidir. 4-Ayrıca Ehl-i Kitabın, Allah'a olan önceki ahidlerine uydukları takdirde, yani son peygambere inanıp, itaat eder yani Müslüman olurlarsa, şefaate yukarıdaki şartlar dahilinde mazhar olabilecekleri zımnen anlaşılmaktadır. Aksi halde şefaatin onlar için asla geçerli olamayacağı ifade edilmektedir. 5-Allah, Kur'an'da, Müslümanları da istisnâî bir durum olan şefaate bel bağlayıp da sâlih amellerden uzak durmamaları konusunda ikaz etmektedir.

Kelâm ekollerinden Mu'tezile şefaati reddederken, onların kelâmî görüşlerinin çoğunu benimsemiş olmakla beraber Şîa şefaati genel olarak kabul eder (Esedî, 2001, s. 13, 89, 125). Mu'tezile şefaati beş esaslarından üçüne aykırı bulur. Onlar, şefaatin tahakkuk edeceğine dair delil getirilen ayetleri, kendi va'd ve va'id ilkelerine aykırı görüp, cennetliklerin mertebelerinin yükseltilmesi olarak te'vîl ederler. Ayrıca onlara göre şefaate, şefaate edilenin bir ihtiyacına ulaşmasını sağlamaktır. Mu'tezile'ye göre âhirette cezalandırılması gereken suçlunun affedilmesi şeklindeki bir şefaate gerçekleşmez. Zira bu durum Allah'ın adaletine aykırı düşer. Çünkü büyük günâh, cehennemde kalmanın esas sebebidir. Tevbe etmeden ölenler ebedî cehennemdedir. Ancak bunların azapları kafirlerin gördüğü azaptan biraz hafiftir. Bu da onların "el-Menziletü Beyne'l-Menziletayn" ilkelerinin ahiretteki yansımasıdır. Küçük günâhlar ise bağışlanmıştır (Kadı Abdülcebbar, Şerhu'l-'uşûli'l-ğamse, 2010, s. 622, 677-682; Kadı Abdülcebbar, el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl, 2012, s. 14: 403-404; Mâtürîdî, Kitâbü't-tevhîd, 2017, s. 476; Pezdevî, 1963, s. 131, 142; Gölcük-Toprak, 2016, s. 472).

SONUÇ

Allah'ın zâtî, subûtî, selbî, fiilî ve haberî sıfatları vardır. Ayrıca O'nu tanıtan Esmâü'l-Hüsna ismi verilen güzel isimleri vardır. Allah, acz ve devamsızlık belirten şeylerden de münezzehtir. O'nun sıfatları, sonradan var olup daha sonra yok olan arazlar cinsinden değildir. Allah'ın tüm isim ve sıfatları ezeli ve ebedîdir. Allah varlıkları, özellikle de insanları hiç yaratmamış olsaydı yine de bu isim ve sıfatları var olacaktı. O'nun isim ve sıfatları hâdis olarak sonradan yarattığı varlıklara bağlı değildir.

Allah'ın, kullarını bağışlayıcılığı ile ilgili zâtî gibi ebedî olan Ğafûr, Ğaffâr, Tevvâb, Afüv, Rahmân, Rahîm, Raûf ve Vehhâb isimleri bulunmaktadır. Ayrıca Allah mutlak âdildir ve Adl ve Muksit isimleri vardır. O, kullarına asla haksızlık yapmaz ve zulmetmez.

Allah, kullarının lehine, kötülük ve günahların aksine pozitif bir ayrımla iyilik ve ibadetleri matematik kurallarına bağlı kalmadan sevaplandırmaktadır. O, kullarına karşı şefkat ve merhamet nişanesi olarak cennette çok çeşitli mükafatlar vermektedir. Cennette farklı mükafatların bulunması ibadet yapmaya ve cennete özendirmeye teşvik mahiyeti taşımaktadır.

Allah tarafından cennette mükafat verilirken matematik kurallarına bağlı bir ödüllendirme göze çarpmamaktadır. Allah, kuluna daima daha fazlasını vermek istemektedir. O, şefkat ve merhametini kullarından esirgememektedir. O'nun kullarını bağışlayıcılığını ifade eden çok

sayıda isim ve sıfatı vardır ki, bu isim ve sıfatlar ebedîdir. Bu isim ve sıfatların gereği olarak Allah, dünyada tevbe edeni bağışlayabileceği gibi tevbe etmeyeni de bağışlayabilir. O'nun kimi bağışlayacağını, kimi bağışlamayacağını belirlemek insana düşmez.

Allah'ın dünyada bağışlayabileceğini kabul etmek, ahirette bağışlamasını mümkün görmemek O'nun sonsuz olan tüm isim ve sıfatları ile merhametli, bağışlayıcı ve affedici olduğunu ifade eden isimlerinin işlevselliğini kaybettiğini kabul etmek anlamına gelir.

Şefa da kulun tevbe etmesi değil, Allah'ın özel şartlara bağladığı bir affedilme şekli olduğundan yine O'nun affediciliği kapsamında bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdübâkî, M. F. (1982). *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye.
- Bağdâdî, A. (1995). *el-Farq beyne'l-fırak*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Beydâvî, N. A. (1998). *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî.
- Buhârî, M. b. (ts.). *Şahîhu'l-Buhârî (el-Câmi'u's-Şahîh)*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Ebû Dâvûd, S. b.-S. (1988). *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye.
- Ebû Hanîfe, İ. A. (1981). *el-Fıkhü'l-ekber (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içerisinde)*. İstanbul: Kalem Yayıncılık.
- Ebû'l-Bekâ, E. b.-K. (1998). *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Eker, H. (1993). *Ahret Bilinci*. İstanbul: Denge Yayınları.
- Esedî, M. H. (2001). *Şefa Üzerine*. İstanbul: Kevser Yayıncılık.
- Gölcük-Toprak, Ş.-S. (2016). *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi.
- Hakkı, İ. İ. (1339-1343). *Yeni İlm-i Kelam*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Hanbel, A. b. (1993). *el-Müsned*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Fûrek, E. B. (1987). *Mücerredü ma'kâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik.
- İbn Mâce, M. b.-K. (1975). *Sünen*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Manzûr, C. M. (ts.). *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- İbnü'l-Esir el-Cezerî, M. E.-S. (1979). *en-Nihâye fi gârîbi'l-ğadîs ve'l-eser*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye.
- İsfahânî, R. (1986). *el-Müfredât fi gârîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Kadı Abdülcebbar, A. b. (2010). *Şerhu'l-'usûli'l-ğamse*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Kadı Abdülcebbar, A. b. (2012). *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Karagöz, İ. (2007). *Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kenny, A. (1989). Tanrı'nın Önceden Bilmesi ve İnsan Hürriyeti. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, 630.
- Kenny, A. (2001). *The God of the Philosophers*. Oxford: Oxford University Press.
- Kettânî, M. b. (ts.). *Nazmu'l-mütenâsir min el-ğadîsi'l-mütevatir*. Mısır: Dâru'l-Kütübî's-Selefiyye.
- Mâtürîdî, E. M. (2005-2007). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Dâru'l-Mîzân.
- Mâtürîdî, E. M. (2017). *Kitâbü't-tevhîd*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Müslim, M. b.-K. (1991). *Şahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Namlı, A. (Aralık 2018). Nübüvvet Müessesesi ve Muarızların İleri Sürdüğü Bazı İtirazlar. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2, 470-504.
- Özler, M. (1995). *İslam Düşüncesinde Tevhîd*. İstanbul: Nun Yayıncılık.

- Paçacı, M. (1994). *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*. İstanbul: Nun Yayıncılık.
- Pezdevî, E.-Y. (1963). *'Uşûlü'd-dîn*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye.
- Râzî, F. (1323). *Levâmi u'l-beyyinât şerhu esmâ'illahi teâlâ ve's-şifât*. Mısır: Matbaatü'ş-Şerefiyye.
- Râzî, F. (1981). *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Sâbûnî, N. (1969). *el-Bidâye min'el-kifâye fi'l-hidâye fi uşûli'd-dîn*. Mısır: Dâru'l-Meârif.
- Sâlimî, E. Ş. (2017). *et-Temhîd fi beyânî't-tevhîd*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Seffârîni, M. b. (2005). *Şerhu'l-aķîdeti's-Seffârîniyye*. Riyad: Medâru'l-Vatan.
- Taberî, M. b. (2001). *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Ķur'an*. Kahire: Hicr li't-Tibâati ve'n-Neşr.
- Tirmizî, M. b. (ts.). *el-Câmi'u's-şahîh (Sünenü't-Tirmizî)*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Topaloğlu. (1989). Tevvâb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Adl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Ğafûr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Muksit. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Rahmân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Raûf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1989). Vehhâb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topaloğlu-Çelebi, B.-İ. (2010). *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Toprak, S. (2015). *Ahirete İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Turâbî, V. (2008). *Esmâ-i Hüsnâ*. İstanbul: Altınoluk Yayınları.
- Zebîdî, M. M. (1965-2001). *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-ķâmûs*. Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt.
- Zeccâcî, E.-K. (1986). *İştikâķu esmâ illâh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.